

Har man virkelig sagt sådan ?

I Jyllands-Postens søndagsudgave findes en populær spalte “Sproget”, hvor redaktør Hans Jacob Nielsen besvarer spørgsmål fra bladets læsere om alskens sære ord og udtryk. Når det drejer sig om jysk, lader han i almindelighed spørgsmålet gå videre til Jysk Ordbog, og det er gennem årene blevet til en hel række svar herfra.

Vi vil gerne præsentere dialektinteresserede, som ikke lige holder Jyllands-Posten, for nogle af de besynderlige ord og vendinger, vi er blevet spurgt om. Derfor genoptrykker vi på de følgende sider – efter aftale med Hans Jacob Nielsen – nogle af vore svar fra de seneste par år.

Træfætter?

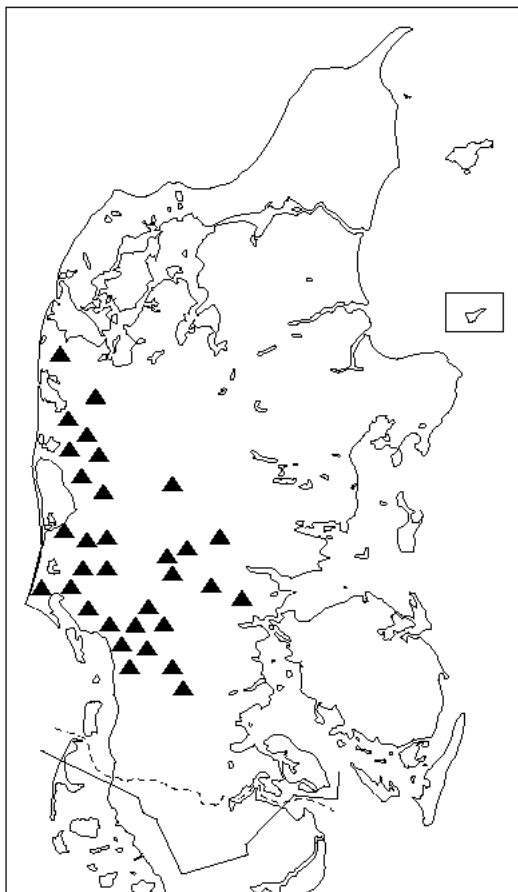
I min barndom (Vestjylland) brugte vi ordet *træfætter* om en grandfætter. Er det et lokalt dialektord, eller er det et udtryk, som kun bruges af enkelte familier?

Svar:

Træfætter er kendt i et større sydvestjysk område, som det ses af kortet på næste side; trækusine har vi mere sparsomt afhjemlet inden for samme område. Der er næppe tale om et gammelt dialektord, den ældste optegnelse, vi kender, er fra 1930.

Ordet bruges iflg. de allerfleste optegnelser om halvfætre, altså søskendebørns børn, næstsøskendebørn. Helt sporadisk bruges ordet spøgende om én, man ikke er i familie med, men nok gode venner med.

Der er formentlig tale om en lokal dannelse og ikke et indlån fra rigsmål. Ordbog over det Danske Sprog oplyser i al fald under opslagsordet *træ-*, at det især dialektalt bruges i sammensatte ord, der spøgende eller nedsættende betegner “en slags familiemedlemmer, slægtninge eller nære venner”, og ordbogen henviser til Feilbergs Ordbog over jydsk Almuesmaal. Her finder man da også ord som *træbroder*, *træsøster* (= en broder, henholdsvis søster, som hverken har fader eller moder fælles med de andre børn i huset), *træfarbroder* (= stedfaders broder), *træfaster*, *træmoster* (= stedfaders eller stedmoders søster) –

træfætter

altså i alle tilfælde betegnelser, hvor det direkte slægtskabsforhold, som sidsteledet angiver, “ikke er helt i orden”.

I jysk forekommer træ- også i sammensætninger, hvor der er andre skævheder indbygget i sammensætningen: en *træpige* er således en dreng, der gør pigearbejde, *trætysk* betegner dårligt tysk.

Et enkelt af disse ord er også medtaget i Ordbog over det Danske Sprog. Det gælder *træbroder*, der er anvendt af Grundtvig så tidligt som i 1832. Som 9-årig kom Grundtvig i 1792 til Thyregod ved Vejle, hvor han frem til 1798 blev forberedt til optagelse i latinskolen, så det kan meget vel tænkes, at Grundtvig har bragt ordet med sig fra sit ophold i Thyregod, der ligger i den østlige

udkant af det område, hvorfra vi kender træfætter. Så måske har man allerede dengang brugt ordet træfætter om næstsøskendebarn i det sydvestlige Jylland.

I andre områder har man i øvrigt også haft spøgende betegnelser for halvfætter og halvkusine; i Sønderjylland således *kold broder* henholdsvis *kold søster*, i midtøstjysk *knæknægt* (om begge køn) og *knæsøskendebarn*, i midtvestjysk *nærling* (udtalt *nalling*) og i Thy og Vendsyssel *nærsøskendebarn*.

En volberko og en hwolbokow?

Da jeg i slutningen af trediverne var barn i Holsted mellem Kolding og Esbjerg, fandt jeg undertiden på marken en sten med hul i. Sådan en sten var et udmærket legetøj. Man kunne binde en snor i den, og så var stenen en ko, som man kunne trække lidt rundt med og måske bygge

en stald til af et par pinde. Mine forældre sagde, at det var en volberko. Hvor kommer mon det mærkelige navn fra? Kan det have noget med Valborg at gøre?

Svar:

Ordet har intet med navnet Valborg at gøre. Det er også kun syd for linjen A-A på kortet, denne lydlige forveksling kan ske, for her bliver h-stumt foran v, mens jysk jo ellers beholder udtalen hw (og nord for linjen hedder det faktisk *hwolbokow*).

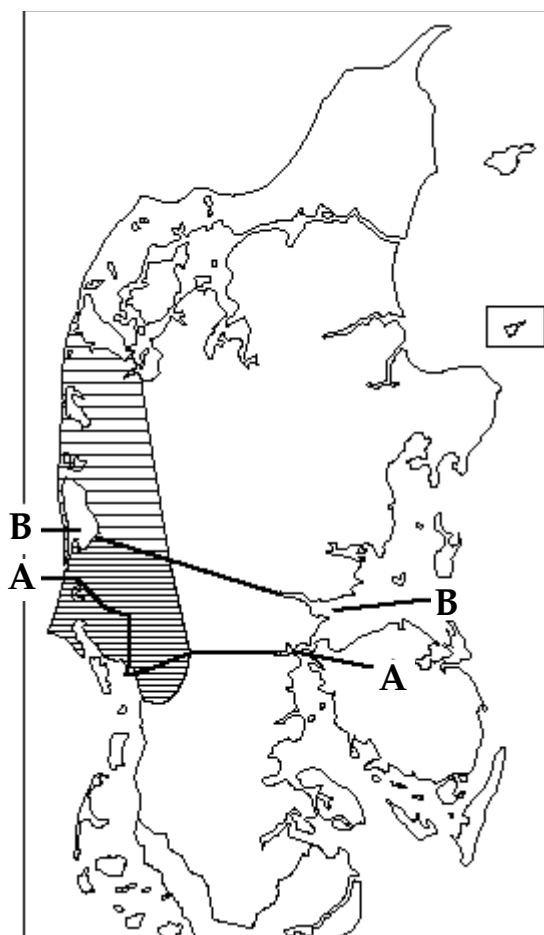
Ordets første del er substantivet *hul*, og det er jo rimeligt nok, da ordet betegner en sten med hul i (brugt som legetøjs-ko – og i gamle dage også af fiskerne langs Vesterhavet som tyngdesten i nederste reb af et fiskenet). Normalnavnet for legetøjet er da også i hele Jylland nord for linjen B-B på kortet en *hwolkow* (= hulko).

Formen *hwolbokow* er mest udbredt i Sydvestjylland (det tæt-skraverede område på kortet), men træffes dog også længere oppe langs Vestkysten (i det tyndt skraverede område) som sideform til hulko. Men hvad er det for en stavelse, *-bo*, der har sneget sig ind i formen *hwolbokow*?

Nogle har ment, at det skulle være et nedslidt “*-boret*”, men det er meningsløst. De sten, børn og fiskere gik på jagt efter, var netop ikke udborede, men havde hul fra

naturens hånd. Det er snarere et “*-båret*”, vi finder resterne af – i betydningen født, jf. gamle rigsmålsord som *fuldbåren* (om et barn: født hel og rask). I så fald betyder *hwolbo* “født med hul i”, med hul i fra starten, altså netop ikke et hul nogen har lavet.

Efterhånden er enhver forståelse af stavelsen *-bo* gået tabt, og *hwol-*

hulbårko

bo kom simpelthen til at betyde “med hul i, hullet.” Derfor kan man også finde gamle oplysninger fra Vestkysten om, at man kunne sige “*Mi sokker ær hwolbo*” (= mine sokker er hullede).

Sten med hul i var de fleste steder et populært legetøj i svundne tider, men fra det mere skovrige Østjylland kender man også pinde, træklodser, kogler o.l. anvendt som legetøjskøer. I nogle strandegne, f.eks. ved Vadehavet, brugte man til gengæld sneglehuse.

Fortæl en pisallik!

Jeg er stødt på ordet *pisallik*, som det ikke har været mig muligt at finde i ordbog eller leksikon. Er det mon et sydfynsk dialektord om små historier om livet i købstaden?

Svar:

Det er rigtigt, at *pisallik* for “anekdote, skrøne, usandsynlig historie” er (eller var) ret almindeligt kendt på Fyn. Ordet udtales med tryk på 2. stavelse: *pe¹sallik*, dvs. der kan ikke være tale om en sammensætning af *pis* (urin) og fuglenavnet *allike*. Ordet er (eller var) også kendt i jysk, men mere sporadisk: Jysk Ordbogs kartotek har 5 eks. fra Varde-Esbjerg-Ribe-området, 2 eks. fra Fredericia-Haderslev-egnen; i det øvrige Nørrejylland er ordet afhjemlet én gang fra hvert af områderne Vendsyssel, Thy, Himmerland, Skive-egnen, Midtøstjylland og Mols. I jysk ligger trykket ligeledes på 2. stavelse, og i de lydskevne former noteres denne stavelse desuden med stød: *pe¹sal¹ek*. Dog brugtes i Ribe en form med *-t-* efter *s-*: *pe¹stal¹ek* (jf. H.F. Feilbergs “Ordbog over jydsk almuesmål”).

Ordet er i jysk brugt som titel på en af K.J. Kristensens samlinger af dialektfortællinger fra Varde-egnen, nemlig: *Pesalliker* (1897). Flertalsformen her svarer til den almindelige entalsform *pesallik*. Denne bruges bl.a. på sidste side (s. 73): *de waar no en lille Stump aa en laang Pesallik*. Men i begyndelsen af første fortælling skrives: *Hvis I ejser vil press mæ, saa kan a gjaen fortæel Jer en lille Pesalliken* (s. 3), altså en sideform med *-en* tilføjet (eneste eks. på dette).

Ordets etymologi må siges at være uafklaret, skønt der foreligger to

forsøg på forklaring. Det første forsøg gøres i 1943 af Brøndum-Nielsen, der i sin faste rubrik *Vort Sprog* i *Fyns Tidende* tager *Pisallike* op til behandling d. 19/6 (s. 7). Han går ud fra Ribe-formen *pistallik* og plæderer for, at *pist-* er i familie med udråbsordet *pist* og med jysk *pisteri* (= sludder, snak, som ikke passer); *-allik* menes at være en forvansket udtale af *almanak*, der i jysk kan udtales med tryk på første stavelse: *'almanak*; at “trykke almanakker” kunne tidligere betyde at lyve. Dermed skulle *pist-* og den svækkede form af *almanak* kunne give ordet *pistallik*, hvor *-t-* stedvis er svundet, så formen er blevet *pisallik* og betydningen “skrøne, usandfærdig historie”.

Denne forklaring rummer dog flere problemer. Kan man f.eks. være sikker på, at formen med *-t-* er den oprindelige, når der kun er ét eksempel på den? Hvis ikke, er slægtskabet med *pist* jo tvivlsomt. Desuden er den forudsatte kraftige lydlige svækkelse *-manak* til *-(l)ik* nok mindre sandsynlig.

I det andet forsøg på forklaring går man da også en helt anden vej. Poul Andersen foreslår nemlig i artiklen *En Pisallike?* i *Opuscula Septentrionalia / Festskrift til Ole Widding* (1977) s. 281-286, at ordet kan være en omdannelse af *psalter* med udtalen *pe'salter*, jf. den spøgende udtale *pe'salme* af den gamle retskrivningsform *psalme*. Dermed kan *pisallik* være “en folkelig Forvridning af et højtidelig udtalt eller læst “Psaltere”, forsynet med den bedre kendte, nok lidt nedvurderende, Afledningsendelse *-ik(k)e*: Pillike, Rallike [m.fl.]” (s. 284). Poul Andersen understreger, at der ikke kan gives noget bevis for denne tolkning, men søger (s. 285) at sandsynliggøre den ved henvisning til, at *psalter* betyder “Samling af Salmer” (Davids psalter i Det gamle Testamente), i katolicismens sidste århundreder her i landet også “Rækker af korte Bønner til Maria” (jf. Ordbog over det Danske Sprog). Derfra kunne betydningen efterhånden være skredet til “(samling af) historier, anekdoter mv.”.

Dette forklarer dog ikke rigtig, hvorfor man/sproget så ikke blot har beholdt hele ordet *psalter* med den nye betydning, men har udskiftet sidste stavelse, og hvorfor denne stavelse *-ter* er udskiftet med netop endelsen *-ik*.

Måske er ordet snarere indlånt som en helhed: ord med tryk på 2. stavelse er oftest låneord, f.eks. er *be'tale*, *for'andre* og andre ord med forstavelserne *be-* og *for-* lån fra nedertysk (plattysk) i middelalderen

(hansetiden). Eller ordet kan komme fra f.eks. fransk, enten direkte eller med nedertysk som mellemstation. Brøndum-Nielsen og Poul Andersen har antagelig også undersøgt muligheden for indlån af ordet som en enhed, inden de fremsatte forklaringerne ovenfor. I hvert fald ses der ikke umiddelbart ord, der kunne være forlæg for *pisallik*, i de tyske og franske ordbøger (inkl. dialektordbøger), jeg hidtil har konsulteret. Men da ordet formentlig er lydligt stærkt ændret, kan det være vanskeligt at komme på det rigtige spor. Ømålsordbogen (på Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet), har *pisallik* afhjemlet fra fynsk og i mindre grad sjællandsk; men heller ikke på Ømålsordbogen har man et nyere bud på ordets etymologi.

Bakskuld?

For nylig var løsningen på et ord i JP's søndagskrydsord *bakskulden*. Jeg har ikke kunnet finde ordet noget sted, end ikke i Ordbog over det Danske Sprog. Er det et dialektudtryk for tørrede jyder?

Svar:

Ordet *bakskuld* (eller bakskulde) stammer formentlig fra det hollandske *bakschol*, som betyder fisk, der er bagt (ristet) over ild. Udtrykket var kendt på Ribe-egnen allerede i 1600-tallet.

Til bakskuld anvendes mindre fladfisk – ising, rødspætte eller skrubbe – der saltes og lufttørres. Mange betragter stadig bakskuld som en delikatesse; den tørrede fisk steges i smør og serveres på rugbrød, ledsaget af øl og snaps.

Bakskuld var en gang Fanøs nationalspise. Man spiste den hver dag og i ethvert hjem. Det første man fik serveret om morgenen, var hjemmebagt rugbrød med ristet bakskuld.

